

O'QUVCHILARDA NUTQ FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Xayitova Dilfuzaxon Botirovna

Andijon viloyati Shahrixon tumani MMTB ga qarashli 39- maktab

boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: *Nutq - kishi faoliyatining turi. Nutq o'zaro aloqa va xabar, fikrni his-hayajon bilan ifodalash hamda boshqalarga ta'sir etish uni ishlatish hisoblanadi. Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim ishlab chiqarishlaridan biri sifatida xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *nutq, nuqt madaniyati, tilning mavjud imkoniyatlari, tasviriy matn, rivoyat matni, fikr, nutqni o'stirish, tasviriy matn, tilni o'rgatish, so'z ustida ishlash, faoliyat, tafakkur.*

KIRISH

O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish quroli sanaladi. Biz tilni jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas rivojlantirib, bo'yitib kelgan ajdodlarning vorislaridirmiz. O'quvchilarni tilning mavjud imkoniyatlaridan nutq jarayonga foydalanishga maktab ona tili ta'limi oldida turgan mas'uliyatli vazifalardan sanaladi. Boshlang'ich sinfni bosh maqsadi ham o'quvchilar nutqini o'stirishdir, masalan: eshitganlarini gapirib berish, o'qiganlarini gapirib berish, eshitganlarini tushunish va uni gapirib berish, o'qiganlarini tushunish va uni so'zlab berish, bu milliy o'quv dasturida ham ta'kidlab aytib o'tilgan. Nutq o'stirish asosiy uch yo'nalishga aniq ajratiladi:

- 1) so'z ustida ishlash;
- 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash;
- 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash.

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birga), morfologiya, sintaksis

yordamga keladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi. Lingvistikada uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap material uchun; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z hikoya, bog'lanishli va insho lug'atni bo'yitish vositasi hisoblanadi. O'quvchilar nutqini o'zlashtirish oz metodik harakatiga ega, o'zining sport turlari mavjud. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq harakatidir. Nutq o'stirishda ishlash to'rt shartni, ya'ni mashqlarning aniqliligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darsigina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy san'at, musiqa darslari)ning, shuningdek sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir. So'zlarni to'g'ri tanlash, nutqni tinglovchiga qulay tarzda yetkaza bilish insoniy madaniyatning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun har bir so'z, birikma va gapni barcha qirralari bilan to'g'ri, o'rinli ishlata olishni o'rgatish, o'z nutqiga nisbatan ehtiyotkorlik tuyg'usini shakllantirish ona tili darslarining asosiy vazifasi sanaladi. Ma'lumki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa - aralashuv vositasi, insonning fikrlash va fikr mahsulini og'zaki hamda yozma ravishda berishi, o'z ichki kechinmalarini bayon qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ona tilini o'qitishdan maqsad tilning jamiyat a'zolari o'rtasida bajaradigan ana shu vazifasi - o'quvchilarni fikrini bayon qilish faoliyatiga tayyorlash vazifasidan kelib chiqadi. Chunki kishilar o'z faoliyatlarining barcha sohalarida bir-birlari bilan faol munosabatda bo'ladilar.

Ular doimo o'zlarini o'rab olgan moddiy borliqdagi narsa-buyumlar va voqea-hodisalar to'g'risida fikr yuritadilar va o'z fikrlarini birbirlariga ma'lum qiladilar. Demak, jamiyatda fikr almashish qonuniy zaruriyat hisoblanadi. Odamlar orasida fikr almashish bo'lmasa, jamiyat taraqqiyotdan to'xtaydi. Fikr esa faqat til yordamida ro'yobga chiqadi. Shuning uchun ham har bir kishi undan foydalanishni bilishi va avvalo, uning o'zini to'la-to'kis o'rganib olishga harakat qilish shart. Tilni o'rganish bu faqat uning grammatik qurilishini bilish, tushuncha, ta'rif va qoidalarni o'zlashtirib olishi emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan

foydalanib, fikrni ogʻzaki va yozma shakllarda toʻgʻri, ravon ifodalash malakalarini egallashdan iboratdir. Ona tili fani oʻquvchiga tilni oʻrgatish bilan birga, tilning serqirra imkoniyatlaridan nutqda foydalanish meʼyorlarini ham oʻrgatadi. Hozirgi kunda ona tili darslari maqsadini belgilar ekanmiz, darslarda asosan oʻquvchilarni mustaqil fikrlashga va oʻz fikrini savodli qilib, chiroyli ifodalashga oʻrgatishimiz zarur. Bu boradagi usullardan biri ijodiy matn yaratishga oʻrgatish hisoblanadi.

Oʻz fikrini ijodiy matn tarzida ifodalash ona tili darslariga qoʻyilgan talablarning barchasini oʻzida mujassamlashtirgan eng samarador usul boʻlib, unda oʻquvchining tafakkuri rivojlanadi, soʻz boyligi ortadi va soʻzdan oʻrinli foydalanish jihatidan bir-biridan farq qiladi. Tasviriy matnda voqea ishtirok etadigan shaxslar boʻlmaydi. Unda, asosan, tabiat manzarasi, alohida narsalar, voqea va hodisalar, ish jarayonlari tasvirlanadi. Matnning bu turida tasvirlanayotgan narsa, voqea-hodisa kabilarning oʻziga xos tashqi belgilariga alohida eʼtibor beriladi. Matnning bu turidan, ayniqsa, 4-5-7-sinflarda koʻproq foydalaniladi. Chunki bu usul oʻquvchilar uchun ancha murakkablik tugʻdirmaydi va til hodisalarini oʻrganish jarayonida yil fasllari, lola sayli, maktab bogʻi, paxta dalasi, choʻl, sahro, togʻ, daryo, shahar, qishloq va hakazolar tasvirini bimalol yarata olishadi. Tasvirlash kuzatuvchanlikka bogʻliq. Shuning uchun ona tili darslarida oʻquvchilarni kuzatuvchanlikka oʻrgatish, narsa, voqea-hodisalaridagi eng muhim belgi va xususiyatlariga koʻra bilishga odatlantirish juda katta ahamiyatga ega. Matnning ikkinchi turi rivoyatdir. Rivoyat matni tasviriy matndan voqeaning izchillikda berilganligi, unda ishtirok etuvchi shaxslarning borligi, dialogik nutqdan foydalanish kabilar bilan ajralib turadi. Bunday matnlarda voqea-hodisa bir mazmuniy yaxlitlikni saqlashi shart va zarur. Matnning bu turida dalillar va ularning tafsilotlariga alohida oʻrin ajratiladi; voqealar hikoya tarzida bayon qilinadi. Rivoya matnida tasvir unsurlaridan ham foydalaniladi. Ona tili darslarida bunday matnlardan juda koʻp foydalanishga toʻgʻri keladi. "Bizning oila", "Yoz kunlarining birida", "Mening doʻstim" kabi mavzularda yaratiladigan matnlar shular jumlasidandir. Ona tili darslarida keng qoʻllaniladigan matnning yana bir

turi muhokamadir. Muhokama matnining o'ziga xos xususiyati shundaki, so'zlovchi bayon qilinayotgan voqea-hodisaga o'z munosabatini bildiradi. O'z fikrini isbotlash uchun dalillar izlaydi va uni asoslashga intiladi. U kuzatish, taqqoslash natijasiga tayanib, ma'lum bir fikrni rad etadi va bu haqida o'z hukmini chiqaradi.

Muhokama tarzidagi matnlar yaxshilik va yomonlik, mehnatsevarlik va ishyoqmaslik, halollik va tekinxo'rlik, to'g'rilik va egrilik, yaxshi so'z va yomon so'z, do'stlik va dushmanlik, botirlik va qo'rqqoqlik, odob va odobsizlik, qadrqimmat va qadrsizlik, sabr-toqat va sabrsizlik kabi mavzularda bo'lishi mumkin. Ayniqsa, xalq maqollarini muhokama matnining mavzusi qilib tanlash maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Yuzga aytganning zahri yo'q", "Dili to'g'rining - yo'li to'g'ri", "Yaxshi so'z ham, yomon so'z ham bir og'izdan chiqadi", "Sayoq yurgan tayoq yeydi". Tajribalardan ma'lumki, o'qituvchining nutqi o'quvchilarni o'zigaga ergashtirib, ularda ham yoqimli nutq madaniyatini tarbiyalaydi. Bolalar nutqini rivojlantirishda xalq og'zaki ijodining ahamiyati katta. Boshlang'ich sinf ona tili kitoblarida ham ko'plab ertaklar uchraydi. Unga ertaklar bolalarni obod - axloqqa o'rgatishi, ma'naviy juhatdan rivojlanishi bilan muhim sizga egadir. Masalan, Ur to'qmoq ertagidagi dehqon va boy obrazlari o'quvchilar ongida yaxshi va yomondan nafratlanish, undan yiroq bo'lish kerakligi haqida tasavvur hosil qiladi. Maqtanchoqlik, adolatchilik, ochko'zlik juda yomon odat, do'stga mehribon bo'lish, rostgo'ylik insonning ma'naviy yuksalishga yordam berishi uqtiriladi. Birga yaxshilikka doir so'zlar, unga esa uning aksi bo'lgan so'zlar aytilib farqi o'zaro izohlanadi. O'quvchilar ikki guruhga ajratilib, birinchi guruhdagi bolalar mehribon, saxiy, shirinso'z, yoqimli, go'zal, chiroyli, mehnatkash, e'tiborli, kamtar, aqlli, bilag'on kabi so'zlar topsalar, ikkinchi guruh bolalar yomon, xunuk, qo'pol, yolg'onchi, ayyor, to'polonchi, tartibsiz, xasis, qizg'anchiq kabi so'zlarni aytadilar. Nutq inson qobiliyatiga bir turi sifatida tildan shaxsiy holda fikrni ifodalashdir.

Til, tafakkur va nutq o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, odam o'ylayotganda fikrini so'zlar, jumlar vositasida ichki nutqda ifoda etadi. Nutq

fikrni bayon etish vosita bo'libgina qolmay, uni quroli hamdir. Fikr nutqning asosiy usulidir. Aqliy faoliyatni egallash asoslangandagina nutqni o'zlashtirish mumkin. Shuning uchun nutqini o'quvchilar o'stirishda so'z boyligini takomillashtirish, mavzuga tegishlilikini tanlash, yetkazib berish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turiga katta ahamiyat beriladi, ona tili darsliklari o'quvchilarning aqliy. qarash, mantiqiy tafakkurining rivojlanishida boy materialga ega va tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz inson fikrlamaydi. Tafakkursiz o'quvchining nutqiy mavzusini o'stirishdan oldin uning fikrlash miqdorini o'stirishga talab qoyish lozim. Negaki nutqni tafakkurdan ajratib hayotdagi narsa-predmetlarning nomi va ular haqida fikr bildirish uchun osha narsa-predmet anglanadi va unga munosabat bildiriladi. O'quvchi nutq ustida ishlash o'qituvchilar uchun muhim vazifa hisoblanadi. Ona tili darslarida grammatik va orfografik tasvirlarni egallash jarayonida muayyan fikrlash faoliyatining yuz berishi bevosita mantiqiy tafakkur tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina, muvaffaqiyatli amalga oshadi. Fikrni nutqiy undan aniq, tushunarli, sof, mantiqiy bo'lishini ta'minlash bilan birga, tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar haqida har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganish muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalanadi. O'quvchining barcha o'quv predmetlaridan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy faoliyati haqida fikr yuritilganda, u bu mavzuni o'quvchi o'z nutqida yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida qanday bayon eta olishiga qaraladi. Shunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi, fikr nutq yordamida pishib yetiladi, chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni o'sishiga yordam beradi, takomillashtiradi.

XULOSA

Bog'lanishli nutq ko'rinishini egallashga masala yechish bilan bogliq holda

olib boriladigan ishlar, ayniqsa, masala tuzishga o'rgatish qobiliyati samarali ta'sir ko'rsatadi. Masalan o'qib eshitilgandan so'ng, o'quvchilarning foydali mazmunini eshitib idrok ustiga, to'g'ri, qisqa va aniq qayta aytib yuborish o'rgatiladi. Masalaga o'rgatish esa mantiqiy, muhokama bilan kichik hikoyani beradi. Bu mashq o'quvchidan faollikni va mustaqillikni talab qiladi. Masalaning hikoyadan farqi, unda nimadir noma'lum bo'lib, uni topish uchun ma'lum so'roqqa javob berish talab qilinadi. O'quvchi rasm asosida «Daraxtga uchta chumchuq qo'ngan edi, yana ikkita chumchuq uchib kelib qo'ndi. Daraxtda nechta chumchuq bo'ldi?» masalasini tuzadi. Bu masalani yechishda o'quvchilar daraxtga qo'ngan chumchuqlar sonini bilish uchun nima qilish o'ylaydilar, muhokama qiladilar. Masalani yechish uchun aniq izchillikda muhokama qilish va yordam bilan bolalar o'z fikrlarini matematika tilida aniq va bog'lanishli bayon etishni o'rganadilar. O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta o'ringa ega. O'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi, har doim o'quvchi daftariga, barcha hujjatlarga husnixat va imlo tartibga rioya qilgan holda yozishi zarur.

Bu bilan u bolalarni ifodali so'zlashga, xatosiz, chiroyli nutq so'zlashga va yozishga o'rgatadi, tilga sezgirlikni uyg'otadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. N.Saidaxmedov. Yangi pedagogik texnologiyalar. T. "Moliya", 2003 172.
2. R.Jo'rayev, A.Zunnunov. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash. T.."Sharq". 2005. 80 b.
3. Qosimova K, Matchonov S, G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh, Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. - Toshkent," Noshir" nashriyoti,2009, 231b.
4. Roziqov O.,Mahmudov M. va b. Ona tili didaktikasi. –Toshkent: „Yangi asr avlodi“, 2005
5. K.Qosimova,S. Matjonov , X. G'ulomova , Sh.Yo'ldosheva ,Sh. Sariyev . “Ona tili o'qitish metodikasi”-Toshkent, “Nosir” nashriyoti, 2009
6. Internet materiallari